

I. О. Віденєєв

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Харківська державна академія культури

A. M. Большакова

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології
Харківська державна академія культури

T. O. Перевозна

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Харківська державна академія культури

O. M. Харцій

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Харківська державна академія культури

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ СПІВРОБІТНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Метою нашого дослідження є аналіз соціально-психологічних особливостей професійної адаптації співробітників правоохоронних органів. Досліджуються професійно значущі якості особистості співробітника правоохоронних органів (комунікативні якості, особистісні особливості), наявність яких необхідна для професійної відповідності вимогам правоохоронної діяльності.

Ключові слова: професійна діяльність, адаптація, співробітники правоохоронних органів.

Постановка проблеми. Розвиток суспільства в Україні на сучасному етапі висуває якісно інші вимоги до своїх членів порівняно з тим, як це було кілька років тому. Передусім це стосується людей, зайнятих у суспільному виробничому процесі. Розмаїття нових професій і спеціальностей, стрімкий розвиток науково-технічного прогресу часто невротизують особистість. Тому процес особистісної й професійної самореалізації іноді уповільнюється або припиняється зовсім. У наш час відбуваються інтенсивні зміни змісту і структури окремих видів професійної діяльності, умов, в яких вона здійснюється. Внаслідок цього значно зростає роль особистісного чинника в забезпеченні ефективності професійної діяльності. Дослідниками показано, що ефективність професійної діяльності залежить не тільки від власне професійних знань, умінь, навичок працівника, а й від можливостей його адаптації та мотивації. Проблема дослідження полягає у відсутності чітких уявлень про кількісні й якісні показники активності й адаптації як основні параметри розвитку особистості співробітників правоохоронних органів.

У цей час у теорії й практиці професійної самореалізації все більше відчувається необхідність

нового осмислення сутності й змісту професійної праці взагалі й праці конкретних професіоналів зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом вийшло чимало серйозних досліджень із питань вивчення проблеми вибору професій. Значну наукову й практичну цінність мають роботи Ю. Аверічева, С. Бочарової, С. Батіщева, Е. Клімова, І. Назімова, Д. Сметаніна, О. Голомштока, Б. Федорішина й інших.

Специфіка професійної діяльності персоналу органів внутрішніх справ (далі – ОВС) полягає у підвищеному ризику, напруженому виконанні завдань в умовах недостатньої, невизначеної інформації, дефіциту часу й високої відповідальності за результати праці.

Стандартні обставини роботи професіонала, діяльність якого пов'язана із критичними, екстремальними ситуаціями, – це умови стресу, нерво-психічної напруги, необхідність переключатися з одного виду діяльності на інший, уміння володіти власними емоційними проявами, розуміти внутрішній стан тих людей, з якими доводиться працювати. Професіонал, співробітник ОВС повинен мати чималий кругозір у галузі гуманітарних знань. Для професій даного типу потрібен твор-

чий склад розуму, здатність моделювати варіанти можливих дій людей і вміти адаптуватися до особливих умов діяльності.

Як зазначав К. Платонов, у найбільш загальному сенсі адаптація є процесом пристосування внутрішніх змін до змін зовнішніх [2, с. 112]. Тому розрізняють три рівні адаптації, пов'язані між собою: психофізіологічний, психологічний, соціально-психологічний. Для коректного розуміння механізмів формування професійної адаптації необхідно враховувати всю сукупність рівнів, бо неможливо розглядати надбудову, не дослідивши підстав явища, як зазначав А. Реан [3, с. 187].

Мета статті – аналіз соціально-психологічних закономірностей професійної адаптації працівників ОВС.

Об'єкт нашого дослідження – професійна діяльність співробітників правоохоронних органів. Предметом дослідження є професійна адаптація як чинник професійного розвитку співробітників правоохоронних органів.

У процесі емпіричного дослідження використовувалися такі психодіагностичні методики: «Адаптивність» (МЛО-АМ) А. Маклакова, С. Чермяніна; тест-опитувальник Г. Айзенка (EP1); методика діагностики агресії Басса-Даркі; методика діагностики комунікативних настанов В. Бойка; методика діагностики стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях К. Томаса; для діагностики системи Я-образів у міжособистісних відносинах використовувався тест Лірі; для визначення нервово-психічної стійкості використовувалася методика «Прогноз». У дослідженні брали участь 163 співробітника ОВС зі стажем роботи три роки.

Виклад основного матеріалу. Дослідження адаптаційних здібностей співробітників правоохоронних органів дозволило виявити такі результати. До груп високої і нормальної адаптації увійшли 47% всіх обстежуваних. Ці особи досить легко адаптуються до нових умов діяльності, швидко входять у новий колектив, адекватно орієнтуються в ситуації, а також швидко виробляють стратегію своєї поведінки. До групи із задовільною адаптацією увійшли 34% всіх обстежуваних. Більшість представників цієї групи мають ознаки різних акцентуацій, які у звичних умовах частково компенсуються і проявляються в разі зміни діяльності. Внаслідок цього успіх адаптації залежить від зовнішніх умов. Також ці особи зазвичай мають невисоку емоційну стійкість, у них можливі прояви агресії, конфліктності, асоціальні зриви. Рекомендується постійний нагляд, а також проведення корекційних заходів.

До групи низької адаптації увійшли 19% всіх обстежуваних. Представники цієї групи мають ознаки явних акцентуацій характеру, деякі ознаки психопатії. Психічний стан можна характеризувати як пограничний. Можливі нервово-психічні

зриви, асоціальні вчинки. Представники цієї групи потребують нагляду психолога і лікаря (невропатолога, психіатра). 48% всіх обстежуваних продемонстрували високий рівень нервово-психічної стійкості і поведінкової регуляції. Для них властиві висока адекватна самооцінка і реальне сприйняття дійсності. Середні показники за даною шкалою виявлені в 40% обстежуваних. Низький рівень поведінкової регуляції, деяка схильність до нервово-психічних зривів, відсутність адекватності самооцінки і реального сприйняття навколишнього світу притаманні 12% всіх обстежуваних.

Високий рівень розвитку комунікативних властивостей, легкість у спілкуванні характерні для деяких співробітників правоохоронних органів із числа обстежених (14%), так само як і низький рівень розвитку даних якостей. Труднощі в налагодженні контактів з оточенням, агресивність, підвищену конфліктність демонструють 14% опитаних. Більшості випробовуваних (72%) притаманний середній рівень розвитку комунікативних здібностей [1, с. 13–22].

Рівень професійної адаптації безпосередньо пов'язаний із нервово-психічною стійкістю як особистісною професійно значущою якістю. Водночас кореляційні зв'язки з показниками нервово-психічної стійкості за тією ж методикою МЛО-АМ (0,90) або «Прогнозу» (0,83) вказують не тільки на витривалість співробітника, але і на здатність ефективно функціонувати в психотравмуючих умовах, породжених соціономічним характером службової діяльності. З огляду на те, що екстремальний зміст правоохоронної діяльності зазначено також у ситуаціях соціальної взаємодії співробітника, нервово-психічна стійкість стає важливою основою формування його соціально-психологічної адаптації.

Нами виявлено також зв'язок соціально-психологічної адаптації з такими сферами особистості, як моральна нормативність (0,40) і комунікативність (0,36). Моральну нормативність у структурі професійної поведінки працівника правоохоронних органів варто розуміти як сукупність норм поведінки, формування і динаміка яких взаємопов'язані із внутрішніми психологічними умовами, опосередкованими зовнішніми впливами на особистість. У своїй сукупності рівень моральної нормативності відображає рівень соціально-психологічної професійної адаптації спеціаліста. Що стосується комунікативності, то цей показник взагалі є провідним, адже комунікація є основою формою реалізації правоохоронної діяльності, яка базується на ефективній взаємодії співробітника ОВС із різними категоріями об'єктів професійного інтересу. Зауважимо, що комунікативність як провідна детермінанта соціально-психологічної адаптації підтверджується також кореляцією з показником екстравертованості за Айзенком (–0,18).

Зважаючи на роль комунікативного потенціалу співробітника ОВС у структурі його соціально-психологічної адаптації, ми проаналізували основні її взаємозв'язки з показником рівня адаптації. Так, за результатами проведеного аналізу адаптивності і показників деструктивних комунікативних настанов за методикою Бойка були виявлені дві провідні взаємозв'язки, а саме: з показниками прояву обґрунтованого негативізму (0,20) і завуальованої жорсткості суджень (-0,17). Можна зробити висновок, що під час розвитку соціальної адаптації в співробітника зменшуються прояви негативізму в професійній комунікації, але водночас розвивається схильність до завуальованої жорсткості. За умови набуття професійного досвіду і формування відповідної соціальної адаптації в співробітника зменшується схильність до демонстрації негативізму, що підтверджує і відповідна кореляція з показником негативізму за методикою Басса-Даркі (0,16).

Зниження прояву негативізму під час формування соціально-психологічної адаптації зумовлене низкою зв'язків із конкретними формами деструктивних комунікативних настанов. Зокрема, під час розвитку професійної адаптації знижується невміння і небажання розуміти і приймати індивідуальність інших людей, на що вказує значна пряма кореляція (0,16). Інакше кажучи, у процесі формування професійного досвіду, що становить основу професійної адаптації, співробітник набуває вміння емпатичного розуміння внутрішніх станів об'єкта взаємодії, що дозволяє вибрати оптимальну тактику організації продуктивної комунікації. Аналогічно знижується схильність співробітника використовувати себе як еталон під час оцінювання інших, що підтверджується кореляцією з показником адаптивності (0,14). Це також спричинене набуттям досвіду, демонструє розуміння співробітником неможливості екстраполяції власних цінностей і психологічних особливостей на інших. Він не схильний намагатися перевиховувати партнера, на що вказує значна кореляція з рівнем адаптивності (0,25), адже будь-яка спроба відкрито перевиховувати об'єкт взаємодії, який часто має цілком протилежні системи цінностей і поглядів, призведе до загострення конфліктної протидії.

Розвиток професійної соціально-психологічної адаптації сприяє зменшенню прагнення переробити опонента під себе, на що вказує прямий кореляційний зв'язок (0,19). Показовим є той факт, що з накопиченням досвіду й адаптацією до специфіки професійної взаємодії знижується невміння прощати помилки інших, на що вказує пряма кореляція (0,21).

За методикою Басса-Даркі така позитивна тенденція підтверджується і кореляційними зв'язками адаптивності із проявами вразливості (0,36) і дра-

тивливості (0,26). Зниження цих непродуктивних проявів агресивності вказує на те, що формування професійної досвідченості визначає збільшення об'єктивності під час встановлення комунікації. Можна сказати, що соціально-психологічна адаптація визначає здатність уникати імпульсивних проявів афективних оціночних суджень на основі власної дратівливості або вразливості. Саме нервово-психічна стійкість і визначає високий рівень вольового самоконтролю, збільшує стійкість до таких форм компенсації непродуктивної агресивності.

Виявлена тенденція завуальованого прояву жорсткості підтверджується кореляційним зв'язком адаптивності з показником нетерпимості до фізичного і психічного дискомфорту від об'єкта взаємодії (-0,19). Отже, здатність маскувати власне ставлення до об'єкта комунікативної взаємодії – це безумовний показник розвитку адаптації до специфічних психологічно напружених і конфронтаційних умов службової діяльності. Наступним кроком нашого дослідження детермінантів соціально-психологічної адаптації співробітників правоохоронних органів стає аналіз характеристик особливостей міжособистісної взаємодії за методикою Лірі. Провідною тенденцією стала закономірність зниження всіх основних показників стилів організації міжособистісної взаємодії з розвитком соціальної адаптації співробітника, що зумовлено суцільними прямими кореляціями. Спершу зупинимося на констатуючому реальному Я-образі, який визначає усвідомлені особливості організації міжособистісної взаємодії співробітником. Вагомий кореляційний зв'язок було виявлено між рівнем соціально-психологічної адаптації і показником підозрливості (0,46). Прямий характер кореляції показує, що розвиток соціально-психологічної адаптації приводить до зниження рівня загальної підозрливості співробітника як провідної форми організації власної тактики міжособистісної взаємодії. Такий індивідуально-психологічний чинник професійної адаптації, як впевненість у собі, сприяє позбавленню від гіпертрофованої підозрливості. Це не виключає професійної пильності, але зменшує ризик розвитку гіпертрофованої тривожної недовірливості. Такий висновок підтверджується і виявленою нами за методикою Басса-Даркі кореляцією соціально-психологічної адаптації з такою формою компенсації агресивності, як підозрливість (0,31), яка також вказує на тенденцію до зниження даного стилю поведінки в міжособистісних відносинах.

Знижується також і рівень прояву агресивності, на що вказує відповідна кореляція із соціально-психологічною адаптацією (0,17). Прямий характер зв'язку вказує на уникнення співробітником, у міру становлення професійного досвіду,

недоцільної агресії щодо об'єкта взаємодії. Адже без крайньої необхідності агресія породжує відповідну зворотну реакцію конфліктної протидії, що унеможлиблює встановлення і розвиток психологічного контакту, а значить, і досягнення значущої мети. Вихідний рівень напористості в недосвідченого співробітника дещо вищий, що вказує на схильність компенсувати недостатність досвіду демонстрацією агресії. Це підтверджується і низкою прямих вагомих кореляційних зв'язків із показниками різних форм агресії, встановлених за методикою Басса-Даркі, на зниження яких неодноразово зверталася увага. Із цього можна зробити висновок, що саме професійна адаптація фахівця до умов діяльності сприяє нейтралізації зовнішніх проявів непродуктивної агресії.

Останній за значущістю зв'язок адаптації продемонстрував показник альтруїзму (0,16), пряма кореляція з яким вказує на деяке зниження загального альтруїстичного ставлення до соціального оточення з набуттям професійного досвіду взаємодії. Це також пояснюється неможливістю спільного альтруїстичного ставлення внаслідок кримінальної зараженості і принципової несумісної асоціальної спрямованості більшості об'єктів професійної взаємодії. Хоча це і не означає, що з набуттям професійного досвіду співробітник вдається до інших крайнощів – мізантропії, він проявляє більшу вибірковість альтруїстичного або дружнього ставлення до оточення залежно від конкретної ситуації професійної взаємодії. Адже під час адаптації та набуття досвіду в нього знижується рівень тотальної підозрливості. Отже, дана тенденція вказує не на зникнення альтруїзму, а на його більш зважений і вибірковий прояв під час взаємодії.

Що стосується взаємозв'язку соціально-психологічної адаптації з уявленням співробітника про бажане (ідеальний Я-образ), то кореляції були виявлені лише із трьома стилями міжособистісної взаємодії, які також демонструють тенденцію до зниження. Було виявлено прямий кореляційний зв'язок ідеального Я-образу з показником підозрливості (0,19), із чого можна зробити висновок, що в перспективі співробітник розуміє недоцільність невиправданої тотальної підозрливості, адже його досвід дозволяє легше орієнтуватися в людях і своєчасно розпізнавати небезпеку. Професійна впевненість допомагає вільно встановлювати контакти, без застосування такого невиправданого захисного механізму, як гіпертрофована підозрливість. Аналогічного зниження співробітник очікує і за показником підлеглості, який також виявив кореляцію із соціально-психологічною адаптацією (0,14). Інакше кажучи, екстраполюючи власну динаміку формування комунікативної професійної компетентності на майбутнє, співробітник розуміє необхідність подальшого розвитку готовності про-

тостояти будь-яким спробам впливу з боку об'єктів службової взаємодії. Тому він і в перспективі приділяє увагу здатності до явного або прихованого домінування, яке унеможлиблює протидію опонента.

Третім показником, який виявив кореляцію в ідеальному Я-образі з рівнем соціально-психологічної адаптації, став прояв егоцентризму (0,10). Таке очікування також зумовлене досвідом, який демонструє недоцільність гіпертрофованого егоцентризму, що може перешкодити об'єктивному баченню реальних обставин взаємодії через загострення суб'єктивізму. Під час аналізу комунікативних настанов співробітника правоохоронних органів з'ясовано, що з досвідом він набуває усвідомлення важливості об'єктивного розуміння справжніх внутрішніх станів опонента. А така професійна емпатійність знижує егоцентризм, що і зумовлює прагнення до його зниження в очікуваному ідеальному Я-образі.

Порівнюючи реальний і ідеальний Я-образи співробітника правоохоронних органів щодо власних особливостей організації міжособистісної взаємодії, ми виявили закономірності впливу рівня адаптації на динаміку їхніх відмінностей. Спостерігається низка позитивних кореляцій, що вказує на зменшення внутрішнього дисонансу реального й ідеального Я-образів з розвитком соціально-психологічної адаптації. Найбільша тенденція до зменшення розбіжності між реальним і очікуваним Я-образами спостерігається за показником підлеглості, яка має вагому кореляцію з рівнем розвитку соціально-психологічної адаптації (0,38). Отже, можна стверджувати, що саме в цій сфері стратегії міжособистісної взаємодії співробітником відчувається максимальне наближення ідеального образу до реального.

Висновки. На основі емпіричного дослідження можна зробити висновок, що до детермінантів соціально-психологічної адаптації належать: психоемоційна стійкість; моральна нормативність; комунікативність; екстравертованість; здатність до пристосування в ситуаціях взаємодії; неохильність до негативізму, дратівливості й уразливості; здатність до емпатії; зниження негативних комунікативних настанов; зниження підозрливості; формування домінантності в системі організації міжособистісної взаємодії; зниження агресивності; неохильність як до тотального альтруїзму, так і до егоцентризму.

Крім того, професійна адаптація наближає реальний і очікуваний образи себе і зменшує внутрішній дисонанс у цій сфері, який може виникати через невідповідність або незадоволеність власними реальним та ідеальним Я-образами. Отже, розвиток соціально-психологічної адаптації на основі професійного досвіду сприяє гармонізації

власних уявлень про себе, а тому і знижує ризик виникнення негативних психологічних станів щодо невідповідності бачення реального і бажаного Я-образів.

Проведене нами теоретичне й емпіричне дослідження дозволило виявити кількісні й якісні показники адаптації, що дозволить підвищити ефективність діяльності психологічних служб підрозділів правоохоронних органів, а також впливати на успішність професійної діяльності співробітників правоохоронних органів.

Література:

1. Віденєєв І., Перевозна Т., Большакова А., Харцій О. Особливості активності і мотивації в професійному розвитку співробітників правоохоронних органів. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2017. № 21. С. 13–22.
2. Платонов К. Структура и развитие личности. М.: Наука, 1986. 254 с.
3. Реан А., Кудашев А., Баранов А. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика. СПб, 2006. 479 с.

Виденеев И. А., Большакова А. Н., Перевозная Т. А., Харций Е. Н. Особенности формирования профессиональной адаптации сотрудников правоохранных органов

Целью нашего исследования является анализ социально-психологических особенностей профессиональной адаптации сотрудников правоохранительных органов.

Исследуются профессионально значимые качества личности сотрудника правоохранительных органов (коммуникативные качества, личностные особенности), наличие которых необходимо для профессионального соответствия требованиям правоохранительной деятельности.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, адаптация, сотрудники правоохранительных органов.

Videnieiev I. O., Bolshakova A. M., Perevozna T. O., Khartsii O. M. Peculiarities of forming the professional adaptation of law enforcement officials

The purpose of our study is to analyze the socio-psychological patterns of professional adaptation of law enforcement officers.

The professionally significant qualities of the personality of the law enforcement officer (communicative qualities, personal characteristics) are studied, the presence of which is necessary for professional compliance with requirements of law enforcement.

Key words: professional activity, adaptation, law enforcement officers.